

Duje Rendić–Miočević: **ILIRI I ANTIČKI SVIJET**, Književni krug, Split 1989.

U izdanju Književnog kruga iz Splita izašla je 1989. godine knjiga Duje Rendića–Miočevića »Iliri i antički svijet«. Ova knjiga je skup od 67 autorovih iliroloških studija koje se bave raznim temama kao što su povijest, topografija, etnografija, kultura, umjetnost, religija (kultovi), ekonomija, kovanje novca, te onomastika. Knjiga je podijeljena na dva dijela:

1. Iliri i Grci i 2. Iliri i Rim. Prvi dio knjige ima tri poglavlja: 1. Prolegomena (2 studije), 2. *Illyrica varia* (16 radova) i 3. *Fontes numismatici* (14 studija), dok drugi ima četiri poglavlja: 1. Prolegomena (4 studije), 2. *Illyrica varia* (14 radova), 3. *Epigraphico-onomastica* (14 studija) i 4. *Reditina* (3 studije). Pred kraj ovog opsežnog djela nalaze se Epilegomena s izvornim naslovima radova, mjestima i godinama njihove prve objave te sažecima na engleskom i francuskom jeziku. Na kraju nam autor daje 92 tabele s bogatim arheološkim materijalom, slikama ilirskih gradina te jednom kartom.

U dvijema uvodnim studijama autor je na početku nastojao razjasniti grčko i rimsko poimanje Ilira. Za Grke Iliri su samo pripadnici ilirskog kraljevstva, dok su za Rimljane to svi stanovnici rimske provincije Ilirik. Za Grke ti Iliri nisu bili barbari jer se spominju u grčkim epigrafskim izvorima (stela od parskog mramora iz Cirene, stela iz panteličkog mramora itd.), udjelom u pomoći žita iz Cirene u vrijeme gladi te brojnim nosiocima proksenijskih časti. Nadalje nam daje kratku povijest ilirskog kraljevstva od 5. st. pr. n. e. do 168. g. pr. n. e. kad nestaje posljednji ilirski vladar Gencije. Također, obrađuje ilirsku povijest nakon 168. g. pr. n. e. kada se centri ilirske moći sele na sjever u područje Delmata s kojima će Rimljani voditi dugotrajne i

mukotrpane ratove sve do propasti Batonovog ustanka 9. g. n. e.

Autor je naglasio da su helenski, helenizirani i poluhelenski susjedi utjecali na Ilire u ilirskom kraljevstvu. To se vidi iz strukture naselja i urbanih središta, uvođenja i kovanja novca kao sredstva za trgovanje te prihvaćanja određene religijske i kultne tradicije. Nastojeći pokazati povezanost Ilira s helenističkim svijetom ukazao je na srebrne naušnice koje se danas nalaze u prehistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu (kamo su dospjele nabavkom od privatnog sakupljača te se ne zna gdje su nađene). Uspoređujući ih (oblučasta naušnica s jantarskim zrnom i čunjaste naušnice s figuralnim aplikama) s arheološkim materijalom iz japodskih nekropola i radionica (Ribić, Prozor, Jezerine, Ripač...) Duje Rendić–Miočević je utvrdio da su te naušnice izrađene u nepoznatim japodskim radionicama. Povezanost Ilira s grčkim svijetom vidi se iz činjenice da su japodske radionice, koje su pozlaćivale srebrne ukrasne predmete, bile pod utjecajem helenističkih radionica što je vidljivo iz importa grčkog nakita i predmeta iz Trebeništa i Budve. Osim ovih naušnica povezanost Ilira s Grcima pokazuje nam srebrni zoomorfni nakit iz goričke ostave (Teriomorfni i antropomorfni /ili negroidni/ tip naušnica te agrafe u obliku »Heraklova čvora«).
Obrađujući epigrafske izvore autor je želio prikazati kako su u izvorima zastupljeni ilirski kraljevi (Grabos, Gencije) kao i Iliri koji su dobivali u helenskom svijetu proksenijske časti (Plator, Platir, Pila...). Također, Iliri se spominju u epitafu isejskom junaku Kaliji, koji je poginuo u borbi s Ilirima. Ovi su kao gusari često uznemiravali stanovništvo isejskih kolonija. Kalijin epitaf je najstariji epigrafski izvor koji spominje Ilire. Najvažniji epigrafski izvor iz doba grčke kolonizacije naše obale koji spominje Ilire je Lumbardska psefizma. U tom izvoru osim imena Isejaca ima i imena ilirskog porijekla koja su identična s onim na

isejskom natpisu i imenima u isejskim kolonijama (Korkyra Melaina, Salona, Pharos, Epetion, Tragurion) na kopnu.

Duje Rendić–Miočević posebno je obradio dva epigrafska izvora iz Dalmacije, jedan s otoka Hvara (Pharos — Stari Grad) i drugi iz Salone (Solin) u kojima se spominje ilirsko pleme Jadastina koje se nigdje drugdje ne spominje. Radeći na tim izvorima nastojao je ustanoviti smještaj tog plemena za koje su neki (Böckh, Novak i dr.) mislili da su stanovnici liburnijskog grada, a kasnije rimske kolonije Jader. Također, radio je i na Skilakovu »Periplusu« u kojem Skilak opisuje obalu uokolo Sredozemnog mora. U tom djelu pisac spominje rijeku »Katarrhakteros potamos« kao jedinu granicu liburnijskog područja. Radeći na tom tekstu nastojao je ustanoviti koja je to rijeka.

Autor je obradio i odnose između Grka i Ilira. Prema njemu, prve veze između ta dva naroda nastaju u vrijeme kada Grci koloniziraju obale Jadranskog mora, te osnivaju *Isu* (Vis) i *Pharos* (Stari Grad). Slijedeća etapa bila je osnivanje isejskih kolonija *Tragurion* (Trogir), *Epetion* (Stobreč) i *Salona* (Solin). Utjecaj Grka na Ilire vidi se i iz utvrđivanja brežuljaka ili obronaka planina (*Asseria* — Podgrađe i *Varvaria* — Bribir), kao i u importu keramike grčkog porijekla (Glasinac u Bosni). Ta se veza može ustanoviti i na osnovi novaca (Monunije, Mitilije, Gencije...) koji su kovani u ilirskim gradovima (*Lissos* — Lješ, *Skodra* — Skadar i *Rbizon* — Risan) pod utjecajem Grka.

Na početku drugog poglavlja prvog dijela knjige Duje Rendić–Miočević donosi »Prolegomena ilirskoj numografiji« gdje daje osnovne obavijesti o ilirskoj numizmatici (mjesto kovanja, legende i vladarske titule i tipove na reversu). Autor se pozabavio novcima ilirskog vladara Jonija, koji su izazvali veliko zanimanje historičara (Ljubić, Rački, Brunšmid...). Radio je na tipologiji novca ilirskog vladara Monunija i porijeklu tog vladara.

Uz to veliki interes pokazao je i za novce posljednjeg ilirskog vladara Gencija.

Autor je poradio i na plemenskim novcima (naročito Labeata, a i Daorsa) koji nisu pripadali ilirskom kraljevstvu, a imaju grčke karakteristike. Njegovu pažnju privukle su i emisije novca ilirskih kovnica Lješa (*Lissos*) i Risna (*Rbizon*), a naročito se zainteresirao za novac ilirskog vladara Gencija. Također se bavio pitanjima prekivanja grčko–ilirskog novca koje je naročito karakteristično za Jonijeve novce. Na kraju donosi Epilegomena »ilirskoj« numografiji u kojoj daje zaključke o ovom velikom poglavlju prvog dijela knjige.

Na početku drugog dijela Duje Rendić–Miočević donosi »Prolegomena« gdje daje uvodne napomene o odnosima između ilirskih starosjedilaca i rimskih doseljenika na područje rimske provincije Dalmacije, te o ulozi tih doseljenika u stvaranju te provincije. Prikazao je i probleme na koje su nailazili rimski osvajači prilikom romanizacije ilirskog stanovništva. Autor je obradio i predantička naselja koja su nastavila život poslije rimskog osvajanja (*Asseria*, *Varvaria*, *Pola*...).

Proučavao je i Dolabelin natpis iz Jablanca.

U drugom poglavlju drugog dijela knjige autor donosi prikaz religije i kultova ilirskih zajednica, te ilirske umjetnosti u antičko doba. Proučavajući religiju i kultove utvrdio je da ilirska božanstva nose italska imena (Silvan, Dijana, *Nymphae* i dr.). Uz to su neka božanstva (*Medaurus*, *Andinus*, *Vidasus*, *Tbana* i *Boria*) ukorijenjena među starosjediocima, te se štiju vrlo dugo. Glavno božanstvo Ilira bio je Silvan, koji je često prikazivan na reljefima i to: 1. sam, 2. u društvu s nimfama, 3. u društvu s nekim drugim božanstvima i 4. u društvu s nimfama i drugim božanstvima. Autor je prikazao i ilirskog boga Medaura, koji se ne spominje u Iliriku nego izvan njega. Nastojao je ustanoviti da li je *spelaeum* u Močićima kraj Cavtata (Epidaur) služio jedino

Mitrinu kultu ili je bio korišten u nekom drugom kultu (ilirskom).

Obradivao je i ilirsku umjetnost. Tu je posebnu pažnju posvetio reljefima, monumentalnim stelama te japodskim osuarijima (urnama). Ilirsku umjetnost ili kako je naziva »umjetnost u Ilira« teško je, prema njegovom mišljenju, izdvojiti iz cjelokupne grčko-rimske umjetnosti, premda ta umjetnost ima nekih svojih posebnosti. Obradio je i dva reljefa koja su signirana, pa prema tome znamo da su iz klesarske radionice klesara Maksimina. To je jedina poimence poznata klesarska radionica na području rimske provincije Dalmacije, mada ih je bilo još, ali imena tih majstora nisu poznata.

U trećem poglavlju Duje Rendić-Miočević posebno obrađuje epigrafske podatke, a naročito onomastiku. Tako je radeci na onomastici nastojao ustanoviti učestalost ilirskih imena na rimskim kamenim spomenicima. Također je obradio onomastička pitanja na području ilirskih plemena Delmata, Liburna i Histra. Uz to je radio i na problemima onomastike koji su povezani s ilirskom kolonizacijom rimske provincije Dakije o čemu govore natpisi na ceratama iz Alburna, (*Andueia, Breucus, Lianus, Plator, Scenobarbus...*). Autor je obradio i porodična i rodovska imena u onomastici Ilira (*Panes Slator, Pladomenus Calas, Pladomenus Sera* i sl.), te funkciju imena *Firmus, Valens* i *Maximus* u romanizaciji ilirske onomastike. Posvetio je pažnju onomastici Riditina (*Acenicus, Anterius, Acalus, Alesus...*), te numizmatici kao vrelu za antroponimiju Ilira (*Ballaios, Gencije, Agron, Baton* itd.). Radio je na epigrafskim spomenicima u Rideru — Danilo Gornje kod Šibenika (zavjetni žrtvenik i nadgrobni tituli), te epigrafskim izvorima koji daju nove priloge ilirskoj onomastici na području ilirskog plemena Delmata (natpis iz Grebaštice, votivni žrtvenik iz Kosora na gornjoj Cetini te nadgrobni tituli iz okolice Trogira).

U četvrtom poglavlju autor je posvetio pažnju municipiju Rideru i njegovim stanovnicima Riditima koji pripadaju delmatskoj zajednici. Na Rider je već prije upozorio Theodor Mommsen u *Corpus inscriptionum Latinarum*, zbog toga što je taj municipij naseljen stanovništvom većinom ilirskog porijekla, a i nošci svih upravnih funkcija u municipiju bili su Iliri. Duje Rendić-Miočević pokušao je uraditi historijsku rekonstrukciju delmatskog i rimskog naselja. Također donosi dva nova epigrafska izvora iz Ridera. U jednom od njih spominje se *Princeps municipi Riditarum*, dok je drugi jedan dekurionski natpis. Ova knjiga sadržava vrijedan autorov doprinos ilirologiji. On je obradio sve važnije pore ilirskog života. Nastojao je razjasniti mnoge nedoumice koje se javljaju u ranijih autora. Ovo izdanje jedan je od najvažnijih pothvata na području ilirologije u nas, ali u svijetu.

Darko Nekić

Dragutin Novaković: **POJAM NUMEN U RIMSKOJ RELIGIJI, Stvarnost/Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1991.**

Ako izuzmemo stručne i znanstvene članke iz područja klasične filologije u ne baš velikom i čestom broju časopisa u nas, relativno je malen broj klasično-filoloških rasprava koje se kao cjelovita i sveobuhvatna djela pojavljuju u obliku knjige. Ako se pri tome još radi i o predmetu koji dosad nije sustavno obrađivan, tada knjiga pobuđuje našu pozornost. Takva je upravo ova o *Pojmu numen u rimskoj religiji* iz pera Dragutina Novakovića. Mnogoznačnost spomenutog pojam kroz razdoblja rimske religije, njegov odnos prema ostalim ključnim pojmovima, npr. *deus*, te značenje numena u kršćanskih autora, tri su osnovna pitanja rješenje kojih autor smatra zadatkom svoga ispitivanja.

Donoseći na početku kronološki pregled teorija i shvaćanja pojma numen analiziraju se relevantna djela o rimskoj religiji ili o religiji i svetome uopće te naposljetku neka novija monografska djela o numenu. Međutim, sve izložene teorije imaju parcijalan pristup problemu, a taj pristup autor smatra nedostatnim. Prije prelaska na samo razlaganje D. Novaković donosi etimologiju riječi numen i eksplicira metodu kojom će se služiti. Rješenje će se pokušati naći iz samog teksta i odnosa unutar njega, pri čemu se pod tekstom podrazumijevaju književni tekstovi i epigrafski spomenici rimske civilizacije. Određenje numena autor zatim istražuje na dva plana: na planu forme tj. opsega pojma numen i na planu njegova sadržaja. Kao formalna određenja pojavljuju se numen identičnosti (*rustica numina...Nymphae*), numen kvalitete nekoga ili nečega (*numen Iovis, numina ponti*), a numen može biti i nedefiniran ili impliciran kontekstom. Sadržajno određen numen je božanska moć (*numen deorum*) i sam bog (*male numen amicum*). On može biti nosilac ideje oskrvrnjenja, veličine, dobre i zloće, a može imati i neke sporedne aspekte (*numina loci, numina fontis, Caesareum numen, numen artium* itd.). Na kraju se obrađuju mjesta iz djela kršćanskih autora od Tertulijana do Paulina iz Nole. Ovdje će se pokazati da se numen može odnositi i na poganske bogove i na kršćanskog Boga, ali da je s vremenom pojam numen sasvim istisnut iz kršćanske religije pojmom deus. Nakon cjelovite rasprave D. Novaković određuje tri temeljna značenja pojma

numen. Prvo ga definira kao božansku moć ili volju, kod koje se posebno naglašava njena virtuelnost; u drugom značenju numen se iskazuje kao bog politeističke koncepcije identičan pojmu deus; treće mu je značenje bog monoteističke koncepcije, npr. kod stoičara i kasnije kao Bog kod kršćana.

Prilozi sadrže: *Složenice glagola nuo i njihove numeracije; Kronološki popis rimskih autora djela i mjesta na kojima se nalazi pojam numen kao i popis relevantnih numeracija u CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM i u INSCRIPTIONES LATINAE SELECTAE te Popis božanstava, ličnosti i geografskih pojmovina koji posjeduju numen.*

Iz svega rečenog vidljivo je da je knjiga u potpunosti ispunila svoju svrhu. Na temelju bogate građe (analizirano je 680 mjesta iz 60 rimskih i 200 mjesta iz 10 kršćanskih autora) prateći pojam numen kroz njegovu povijest i uspoređujući ga s pojmovima *deus, sacer, vis, voluntas* itd. D. Novaković po prvi puta donosi njegovu sveobuhvatnu i cjelovitu sliku. Stoga podnaslov djela *Uvodna studija za rimsku religiju* ne znači skromnost autora u pogledu određenja svoga rada već naprotiv temelj i preduvjet svakog ozbiljnijeg pristupa razmatranju rimske religioznosti, koja bi bez pojma numen i bez njegova razjašnjenja u predočenoj knjizi bila nerazumljiva i manjkava u jednoj od svojih bitnih manifestacija.

Damir Salopek